

Iceland
Liechtenstein
Norway

**Active
citizens fund**

ZELDA

RESURSU CENTRS CILVĒKIEM AR GARĪGIEM TRAUCĒJUMIEM

ROKASGRĀMATA TIESĪBU AIZSARDZĪBAS SISTĒMAS DARBINIEKIEM “SAPRĀTĪGI PIELĀGOJUMI TIESĪBU AIZSARDZĪBAS SISTĒMAS IETVAROS”

Rīga, 2024

Autori: Ieva Leimane – Veldmeijere un Aleksandra Pavlovska

Šī rokasgrāmata ir sagatavota ar Islandes, Lihtenšteinas un Norvēģijas atbalstu EEZ un Norvēģijas grantu programmā "Aktīvo iedzīvotāju fonds". Par rokasgrāmatas saturu atbild biedrība "Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem "Zelda" ".

Saturs

1. Ievads	4
2. Pieeja tiesai un taisnīgumam	5
3. Konstatētās problēmas tiesu sistēmas pieejamībā cilvēkiem ar GRT	6
3. Kas ir garīga rakstura traucējumi.....	13
4. Ieteikumi tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem saskarsmē ar personām ar garīga rakstura traucējumiem	14
5. Saprātīgie pielāgojumi.....	34
6. Alternatīvā un augumentatīvā komunikācija	39
7. Rakstiskas informācijas sniegšana un vieglā valoda.....	40
Labās prakses piemērs	44
Noderīgi resursi	46

1. Ievads

Saskaņā ar ANO Konvenciju par personu ar invaliditāti tiesībām, valstij ir jānodrošina un jāveicina, lai visi cilvēki ar invaliditāti, tai skaitā arī cilvēki ar garīga rakstura traucējumiem varētu pilnībā īstenot visas cilvēktiesības un pamatbrīvības bez jebkāda veida diskriminācijas invaliditātes dēļ. Šo tiesību īstenošana attiecas gan uz tiesībām uz vienādu likuma aizsardzību, gan uz tiesībām uz efektīvu pieejamību tiesai.

Tiesas pieejamība ir lielā mērā atkarīga no personai ar garīga rakstura traucējumiem pieejamās informācijas par tiesību aizsardzības līdzekļiem, pieejamiem resursiem un juridiskās palīdzības kvalitātes.

Cilvēki ar garīga rakstura traucējumiem ne reti nonāk tiesībsargājošo iestāžu redzeslokā dažādu iemeslu dēļ. Lai uzlabotu izpratni par komunikāciju ar cilvēkiem ar garīga rakstura traucējumiem un iespējamajiem saprātīgajiem pielāgojumiem, ko iespējams izmantot tiesībsargājošo iestāžu darbā, biedrība "Resursu centrs cilvēkiem ar garīgiem traucējumiem "ZELDA"" ir izstrādājusi rokasgrāmatu tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem. Rokasgrāmata ietver:

- skaidrojumu par pieeju tiesai un taisnīgumam ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām kontekstā;
- skaidrojumu atšķirībām starp intelektuālās attīstības traucējumiem un psihiskām saslimšanām;
- ieteikumus, kas var palīdzēt saskarsmē ar personām ar garīga rakstura traucējumiem;
- skaidrojumu iespējamajiem saprātīgiem pielāgojumiem tiesībsargājošo iestāžu darbā ar personām ar garīga rakstura traucējumiem.

Rokasgrāmatas mērķa grupas apzīmēšanai esam izvēlējušies izmantot terminu “garīga rakstura traucējumi” (turpmāk – GRT). Šis termins tiek plaši izmantots visos labklājības jomas politikas dokumentos un normatīvajos aktos, kā arī rīcībspējas institūta regulējumā. Termins GRT ir definēts Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likumā kā “psihiska saslimšana vai garīgās atītības traucējums, kas ierobežo personas spējas strādāt un aprūpēt sevi, kā arī apgrūtina tās iekļaušanos sabiedrībā un kas noleikts atbilstoši spēkā esošajai Starptautiskās statistiskās slimību un veselības problēmu klasifikācijas (SSK) redakcijai”.¹

2. Pieeja tiesai un taisnīgumam

Latvijas Republikas Satversmes² 92. pants nosaka: “Ikviens var aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses taisnīgā tiesā...” Savukārt 91. pants atzīst, ka “visi cilvēki Latvijā ir vienlīdzīgi likuma un tiesas priekšā. Cilvēka tiesības tiek īstenotas bez jebkādas diskriminācijas.”

Satversmē garantētās tiesības uz taisnīgu tiesu ir vienas no būtiskākajām pamattiesībām, jo no to pienācīgas nodrošināšanas lielā mērā ir atkarīga arī pārējo cilvēktiesību un pamatbrīvību aizsardzība un visu citu tiesību izmantošana. Īpaši svarīgi tas ir attiecībā uz personām ar invaliditāti, kas bieži vien ir pakļautas gan lielākam diskriminācijas, gan sociālās nevienlīdzības riskam. Tomēr realitātē tie, kuriem visvairāk būtu nepieciešama efektīva tiesas pieejamība, visbiežāk sastopas ar šķēršļiem. Līdz ar to tiesību aizsardzības iestādēm ir pienākums nodrošināt ikvienas personas tiesības uz tiesas pieejamību vienlīdzīgi ar citiem.

¹ Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums, 1. pants.

Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/68488-socialo-pakalpojumu-un-socialas-palidzibas-likums>.

² Latvijas Republikas Satversme.

Pieejama: <https://likumi.lv/ta/id/57980-latvijas-republikas-satversme>

ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām (turpmāk – ANO Konvencija) 13. pants “Tiesas pieejamība”, nosaka: “Dalībvalstis nodrošina efektīvu tiesas pieejamību personām ar invaliditāti vienlīdzīgi ar citiem, tostarp nodrošinot procesuālus un vecumam atbilstošus pielāgojumus, lai atvieglotu viņu kā tiešu un netiešu procesa dalībnieku, tostarp kā liecinieku, lomu visās tiesvedības stadijās, tostarp izmeklēšanas un citās pirms-tiesas stadijās.”³ Savukārt ANO Konvencijas 5. pants paredz: “Lai veicinātu vienlīdzību un likvidētu diskrimināciju, dalībvalstis veic visus atbilstošos pasākumus, lai nodrošinātu, ka tiek veikti saprātīgi pielāgojumi.”

No ANO Konvencijas izriet, ka, lai veicinātu personām ar invaliditāti tiesību aktos garantēto tiesību vienlīdzīgu izmantošanu, dalībvalstīm ir jāveic pozitīvas darbības. Pieejamība, saprātīgi pielāgojumi un individuālais atbalsts bieži vien ir nepieciešami. Turklāt jāņem vērā, ka pieejamība un saprātīgi pielāgojumi ir divi atšķirīgi jēdzieni:

1. Pieejamības pienākumi attiecas uz grupām, un tie jāīsteno pakāpeniski, bet bez nosacījumiem (t.i., neatkāpjoties no to īstenošanas).
2. Saprātīgas pielāgošanas pienākumi ir individualizēti. Ņemot vērā to, ka pakāpeniska pieejamības nodrošināšana, piemēram, būvētajā vidē var prasīt laiku, ir jāizmanto saprātīgi pielāgojumi, lai nodrošinātu piekļuvi personai nekavējoties, jo saprātīgi pielāgojumi ir tūlītējs pienākums.

Valsts var, un noteiktos gadījumos tai pat ir pienākums veikt pašai vai noteikt, ka citas personas veic saprātīgus pielāgojumus, lai nodrošinātu personām ar invaliditāti iespējas īstenot tiesi-

³ Apvienoto Nāciju organizācija (2006), Konvencija par personu ar invaliditāti tiesībām. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/lv/starptautiskie-ligumi/id/1630>

bas vienlīdzīgi ar pārējām sabiedrības grupām.⁴ Saskaņā ar ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas Vispārējo komentāru Nr. 6 (2018) par vienlīdzību un nediskrimināciju⁵, pienākums veikt saprātīgu pielāgojumu nozīmē veikt tādas izmaiņas vai korekcijas, kas ir nepieciešamas un atbilstošas, ja konkrētā situācijā ir jānodrošina, ka persona ar invaliditāti var izmantot savas tiesības. Pienākums veikt saprātīgu pielāgojumu ir individualizēts atbildes pienākums, un tas piemērojams no brīža, kad ir saņemts pieprasījums veikt šādu pielāgojumu. Būtiski, ka pienākums veikt saprātīgu pielāgojumu neattiecas tikai uz tām situācijām, kurās persona ar invaliditāti ir lūgusi veikt pielāgojumu vai kurās varētu pierādīt, ka potenciālajam pienākuma veicējam bija faktiski zināms, ka attiecīgajai personai ir invaliditāte. Šim pienākumam būtu jāattiecas arī uz situācijām, kurās potenciālajam pienākuma veicējam būtu vajadzējis saprast, ka attiecīgajai personai ir invaliditāte, kuras dēļ varētu būt nepieciešami pielāgojumi, lai novērstu šķēršļus tiesību izmantošanai. Saprātīga pielāgojuma princips attiecas gan uz nodarbinātību un izglītību, gan uz pieeju tiesai, gan citām jomām.

Pienākums nodrošināt saprātīgus pielāgojumus ir *ex nunc* pienākums, kas nozīmē, ka tas ir izpildāms no brīža, kad personai ar invaliditāti tā ir vajadzīga konkrētā situācijā, lai konkrētā kontekstā vienlīdzīgi izmantotu savas tiesības. Saprātīgus pielāgojumus var izmantot kā līdzekli, lai nodrošinātu pieejamību personai ar invaliditāti konkrētā situācijā. Saprātīgu pielāgojumu mērķis ir panākt individuālu taisnīgumu tādā nozīmē, ka tiek nodrošināts diskriminācijas aizliegums vai vienlīdzība, ņemot vērā personas cieņu, autonomiju un izvēli.

⁴ Latvijas Republikas Satversmes tiesas 2020. gada 10. jūlija spriedums lietā Nr. 2019-36-01. 14.2. punkts. Pieejams: https://www.satv.tiesa.gov.lv/web/viewer.html?file=/wp-content/uploads/2019/12/2019-36-01_Spriedums.pdf#search=

⁵ ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām Personu ar invaliditāti tiesību komitejas Vispārējais komentārs Nr. 6 (2018) par vienlīdzību un nediskrimināciju. Pieejams: http://www.tiesibsargs.lv/uploads/content/5_pants_par_vienlīdzību_un_nediskrimināciju_1560509726.pdf

Pieejamība ir priekšnoteikums un līdzeklis, lai panāktu *de facto* vienlīdzību visām personām ar invaliditāti. Tomēr pieejamība būtu jāskata ne tikai saistībā ar vienlīdzību un diskriminācijas aizliegumu, bet arī kā ieguldījumu veidu.

Latvijā pienākums veikt saprātīgu pielāgojumu bieži vien tiek jaukts ar pienākumu nodrošināt pieejamību (piemēram, ar universālā dizaina vai atbalsta tehnoloģiju starpniecību) vai īpašos pasākumus. Kā savā spriedumā norāda Satversmes tiesa, saprātīgi pielāgojumi ir tieši saistīti ar diskriminācijas aizliegumu, bet īpašie pasākumi nodrošina labvēlīgāku attieksmi pret personām ar invaliditāti, lai tādējādi labotu vēsturisko, sistemātisko un sistēmisko šo personu atstumšanu no tiesību izmantošanas. Turklāt saprātīgie pielāgojumi pēc savas dabas ir individuāli, bet īpašie pasākumi – vispārēji un mērķēti uz visiem sociāli nelabvēlīgākā stāvoklī nostādītas grupas locekļiem. Tomēr abu veidu pasākumus vieno mērķis – nodrošināt personām ar invaliditāti vienlīdzības sasniegšanu pēc būtības.⁶

3. Konstatētās problēmas tiesu sistēmas pieejamībā cilvēkiem ar GRT

Kā liecina 2020. gadā Latvijā veiktā pētījuma “Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums” rezultāti, 50% aptaujāto personu ar invaliditāti nav izmantojuši savas tiesības uz tiesu, jo “viņām tas ir grūti, sarežģīti un dārgi”. Ziņojumā norādīts, ka tiesu pieejamības jomā viena no būtiskākajām problēmām, ar kuru saskaras personas ar dažāda veida funkcionāliem traucējumiem, ir

⁶ Latvijas Republikas Satversmes tiesas 2020. gada 10. jūlija spriedums lietā Nr. 2019-36-01. 14.2. punkts. Pieejams: https://www.satv.tiesa.gov.lv/web/viewer.html?file=/wp-content/uploads/2019/12/2019-36-01_Spriedums.pdf#search=

juridiskā valoda, jo “tiesvedības procesos netiek nodrošināta informācija vieglajā valodā, kas būtu nepieciešama personām ar GRT, gan citiem traucējumu veidiem”.⁷ Turklāt prakse rāda, ka tiesību speciālisti neatzīst vieglās valodas lietošanu tiesvedības procesā. Tāpat pētījumā uzsvērts, ka galvenās identificētās sistemātiskās problēmas tiesu pieejamības jomā attiecas tieši uz personām ar GRT – gan attiecībā uz saskarsmi ar tiesas procesa dalībniekiem un personu spēju iesaistīties tiesas procesā (tiesu procedūras nav pielāgotas personām ar GRT), gan attiecībā uz personu ar GRT interešu ievērošanu tiesvedības procesa laikā (nozīmētie advokāti vai pārstāvji darbojas pretrunā personu ar GRT interesēm)⁸. Pētījumā tika secināts, ka Latvijā nepieciešams izvērtēt tiesas sēžu alternatīvu procedūru (piemēram, veltot lietas izskatīšanai vairāk laika, vairākkārt atkārtot jautājumus, u.c.), kā arī veikt tiesu sistēmas un tiesību aizsardzības iestāžu darbinieku apmācību par to, kā veidot saskarsmi ar personām ar invaliditāti, īpaši ar personām ar GRT, tiesas procesa laikā.⁹

Tāpat arī 2020. gada jūnijā publicētajā pētījumā “Pieeja tiesiskumam Latvijā” secināts, ka cilvēkiem ar GRT nepieciešama no citām mērķa grupām atšķirīga pieeja. Ievērojot katra cilvēka diagnosticēto garīgo traucējumu raksturu, kopējā valsts apmaksātās juridiskās palīdzības sistēma viņiem tiešā veidā nebūs piemērota, jo būs nepieciešams starpnieks jeb palīgs juridiskās konsultācijas saņemšanai, kurš nodrošinās saikni un izpratni starp juridiskās palīdzības sniedzēju un saņēmēju.¹⁰

⁷ Pētījums “Apvienoto Nāciju Organizācijas Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām ieviešanas izvērtējums”. Pieejams: <https://ppdb.mk.gov.lv/datubaze/petijums-apvienoto-naciju-organizācijas-konvencijas-par-personu-ar-invaliditati-tiesibam-ieviesanas-izvertejums/>, 91.-93. lpp.

⁸ Turpat.

⁹ Turpat.

¹⁰ Pētījums “Pieeja tiesiskumam Latvijā” (2020), 114. lpp.

Pieejams: <https://ppdb.mk.gov.lv/datubaze/pieeja-tiesiskumam-latvija/>

ANO Personu ar invaliditāti tiesību komitejas 2017. gada 10. oktobrī pieņemtajās noslēguma piezīmēs Latvijai tika izteiktas bažas par “tiesvedības nesistemātisku pielāgošanu personām ar intelektuālo vai psihosociālo invaliditāti, tai skaitā par garantētās juridiskās palīdzības trūkumu visās tiesvedībās”¹¹. Lai šo trūkumu novērstu, komiteja rekomendēja: “Nodrošināt visām personām ar invaliditāti tiesvedības pielāgošanu, tai skaitā vieglās valodas formātā, ar profesionālu surdotulkotāju un Braila izmantošanu, un izveidot atbilstošus aizsardzības pasākumus, lai personas ar invaliditāti varētu piedalīties visās tiesvedībās līdzvērtīgi citiem.”¹². Tāpat tika norādīts uz aizspriedumiem tiesu iestādēs, tai skaitā advokātu vidū, pret personām ar intelektuālo vai psihosociālo invaliditāti, rekomendējot stiprināt apmācības par konvenciju tiesu iestādēs, juristiem un tiesībaizsardzības iestāžu darbiniekiem.¹³

Šīs rokasgrāmatas izstrādāšanas laikā, 2022. gada septembrī RC ZELDA organizēja vairākas intervijas par tiesībsargājošo iestāžu veiktajiem saprātīgiem pielāgojumiem saskarsmē ar cilvēkiem ar GRT. Intervijās piedalījās pārstāvji no Valsts policijas, Latvijas Republikas Prokuratūras un Rīgas tiesu apgabala.

Interviju laikā tika pārrunāti sekojoši jautājumi:

- pieredze saskarsmē ar cilvēkiem ar GRT profesionālajā darbībā;
- statuss, kādā visbiežāk ir cilvēki ar GRT (piemēram, iespējamie cietušie, liecinieki vai noziedzīga nodarījuma izdarītāji u.c.);

¹¹ ANO Personu ar invaliditāti tiesību komiteja (2017), Noslēguma piezīmes par Latvijas Republikas sākotnējo ziņojumu, 22 (a). Pieejams: https://www.lm.gov.lv/sites/lm/files/data_content/rekomendācijas_lv_fin_0602181.pdf

¹² Turpat, 23 (a).

¹³ Turpat.

- pieredze rīcībspējas ierobežošanas, medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa piemērošanas un Ārstniecības likuma 68. panta lietās;
- biežākās problēmas saskarsmē ar personām ar GRT;
- labās prakses piemēri, kad tiek veikti pielāgojumi, lai persona ar GRT varētu pilnvērtīgi piedalīties visos procesa posmos;
- līdz šim īstenotās un nākotnē vēlamās apmācības par saskarsmi ar cilvēkiem ar GRT.

Intervētie Valsts policijas pārstāvji atzina, ka policijas darbinieku vidū "mazāk ir izpratnes darbam tieši ar cietušajiem un lieciniekiem – piemēram, situācijās, kur cilvēkam ir autiskā spektra traucējumi, vai citi (GRT) veidi, kur cilvēku nevar vizuāli identificēt, ka viņam ir šīs problēmas. (..) (par autismu) viņam ir bail, vai viņš neomulīgi jūtas, ka ir daudz cilvēku apkārt, spilgta gaisma. Mēs neievērojot šos nosacījumus, nodarām pāri gan cilvēkam, gan arī paši sev procesam neko nedabūsim, ja mēs viņu pratināsim dežūrdaļas telpās, kur visi skrien, kliedz. Mums jau ir grūti sakoncentrēties, ja visi apkārt mums kaut ko dara, bet cilvēkam ar autismu – viņš ieslēdzas sevī un neko mums nepateiks. Tad mums, iespējams, jāpadomā, ka šādu cilvēku vajag uzaicināt atsevišķā telpā."¹⁴

Policijas darbinieki intervijā uzsvēra, ka "svarīgākais droši vien ir saprast veidu, kā ar attiecīgo cilvēku komunicēt un kā vispār veidot ar cilvēku saskarsmi, lai mēs iegūtu to informāciju, kas mums vispār ir nepieciešama. Tas laikam ir pats galvenais – kā vispār ar viņu sākt runāt un kādā veidā ar viņu runāt."¹⁵ Tāpat arī tika uzsvērtā nepieciešamība pēc informācijas vieglā valodā: "Cilvēkiem ar GRT – tie ir gan cietušie, gan liecinieki, ir svarīgs tiesību

¹⁴ RC ZELDA intervija ar Valsts policijas Galvenās kriminālpolicijas pārvaldes pārstāvjiem 08.09.2022.

¹⁵ Turpat.

un pienākumu skaidrojums vieglajā valodā viņiem saprotamā veidā. Mēs viņus iepazīstinām ar tiesībām un pienākumiem, kas ir juridiski korekti noformēti, bet viņi neuztver šos teikumus.”¹⁶

Interviju laikā tika identificēti būtiskākie izaicinājumi, ar ko nākas saskarties gan personām ar GRT, gan tiesībsargājošo iestāžu darbiniekiem:

- saprast veidu, kā ar cilvēku komunicēt un kā veidot saskarsmi, lai tiesībsargājošo iestāžu darbinieki iegūtu to informāciju, kas konkrētajā lietā un procesā nepieciešama;
- tiesu psihiatrisko ekspertīžu veikšana un kvalitāte;
- medicīniska rakstura piespiedu līdzekļa noteikšana un personas dalība tiesas procesa laikā;
- personas ar GRT pārstāvība procesa ietvaros;
- tiesību un pienākumu skaidrošana vieglajā valodā vai izmantojot alternatīvos komunikācijas līdzekļus.
- apzināties metodes, kas personai ar GRT palīdz nomierināties situācijās, kad persona ir nogurusi, nespēj uztvert sacīto vai notiekošais rada pārlietu lielu trauksmi;
- tehniskais nodrošinājums un telpu iekārtojums darbā ar personām ar GRT;
- apmācību nodrošināšana tiesībsargājošo iestāžu darbiniekiem.

¹⁶ Turpat.

3. Kas ir garīga rakstura traucējumi

Saskaņā ar Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likumu garīga rakstura traucējumi ir “psihiska saslimšana vai garīgās attīstības traucējums, kas ierobežo personas spējas strādāt un aprūpēt sevi, kā arī apgrūtina tās iekļaušanos sabiedrībā un kas noteikts atbilstoši spēkā esošajai Starptautiskās statistiskās slimību un veselības problēmu klasifikācijas (SSK) redakcijai”¹⁷.

Latvijā GRT diagnosticēšanai izmanto Starptautiskās statistiskās slimību un veselības problēmu klasifikācijas (*International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*) 10. izdevumu – SSK-10. Šī klasifikācija apvieno visas medicīniskās diagnozes, tostarp tās, kas saistītas ar GRT. Latvijā SSK-10 lietošana visās ārstniecības iestādēs tika uzsākta ar 1996. gada 1. janvāri un tuvākajā nākotnē Latvijā ir plānota pāreja uz 11. izdevuma lietošanu. Saskaņā ar šo klasifikāciju GRT ir aprakstīti kategorijā “Psihiski un uzvedības traucējumi”, un tiek izdalīti šādi traucējumu veidi: organiski psihiski traucējumi, ieskaitot simptomātiskos, psihiski un uzvedības traucējumi psihoaktīvu vielu lietošanas dēļ, šizofrēnija, šizotipiskie traucējumi un murgi, garastāvokļa [afektīvie] traucējumi, neirotiski, ar stresu saistīti un somatoformi traucējumi, uzvedības sindromi, kas saistīti ar fizioloģiskiem traucējumiem un somatiskiem faktoriem; pieaugušo personības un uzvedības traucējumi, garīga atpalcība, psihiskās attīstības traucējumi, uzvedības un emocionāli traucējumi, kas parasti sākušies bērnībā un pusaudža vecumā, neprecizēti psihiski traucējumi.¹⁸

Šajā rokasgrāmatā izmantosim Latvijā izplatītākos terminus “psihiskas saslimšanas” un “intelektuālās (garīgas) attīstības

¹⁷ Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums, 1. pants.
Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/68488#p1>

¹⁸ Starptautiskā statistiskā slimību un veselības problēmu klasifikācija.
Pieejams: <https://ssk10.spkc.gov.lv/ssk>

traucējumi”, kas ir apvienoti zem nosaukuma “garīga rakstura traucējumi” (GRT). Tomēr, jāņem vērā, ka ir arī citi traucējumi, kurus nevar pilnībā ietvert šajā vienkāršotajā terminā. Bieži vien šie traucējumi parādās cilvēka attīstības gaitā (*developmental disorders – angl.*), bet ne vienmēr tie ietekmē kognitīvo sfēru. Starp šādiem traucējumiem ir, autiskā spektra traucējumi un uzmanības deficīta un hiperaktivitātes sindroms (UDHS), kuri pēdējā laikā Latvijas sabiedrībā kļūst arvien zināmāki, un cilvēki sāk saņemt arvien vairāk nepieciešamo atbalstu. Jāņem arī vērā, ka pastāv komorbiditāte, tas ir, divu vai vairāku slimību un traucējumu klātbūtne vienlaikus (piemēram, cilvēkam vienlaikus var būt intelektuālās attīstības traucējumi, autiskā spektra traucējumi un depresija; vai, piemēram, šizofrēnija un trauksme utt).

4. Ieteikumi tiesību aizsardzības sistēmas darbiniekiem saskarsmē ar personām ar GRT

Psihiskas saslimšanas un ieteikumi komunikācijai

Psihiskas saslimšanas ietekmē cilvēka jūtas un uzvedību, kas “būtiski apgrūtina dzīves pamatdarbību veikšanu, kā, piemēram, domāšanu, saziņu, mācīšanos un miegu”¹⁹. Dažas psihiskas saslimšanas var novērst, gandrīz visas var veiksmīgi pārvaldīt un ārstēt. Psihisko saslimšanu cēloņi ir sarežģīti, un tie var būt saistīti ar cilvēka iedzimtību, negatīvu dzīves pieredzi, sarežģītu ģimenes situāciju, fizisku saslimšanu, utt. 25% no visiem cilvēkiem kādā dzīves posmā attīstās psihiski vai uzvedības traucējumi²⁰.

¹⁹ Sociālo pakalpojumu un sociālās palīdzības likums, 1. pants.

Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/68488#p1>

²⁰ The Differences between Mental Illness and Intellectual Disability. Buklets. Pieejams: https://ecommons.cornell.edu/bitstream/handle/1813/76533/_276Diff_between_MI_and_ID.pdf?sequence=1&isAllowed=

Cilvēkiem ar psihiskām saslimšanām ir nepieciešama garīgās veselības un medicīniskā aprūpe, psihoterapija, ka arī sociālais atbalsts. Parasti viņiem nav intelektuālās attīstības traucējumu, un viņi var dzīvot neatkarīgi, ja viņu garīgās veselības problēma tiek kontrolēta. Psihiskas saslimšanas bieži nav pastāvīgas visā cilvēka dzīvē. Tās var būt periodiskas – ar stabiliem un krīzes periodiem, kad personai var pieaugt dažādi riski (piemēram, risks zaudēt darbu vai mājokli, pašnāvības risks, izolācijas risks, utt.).

Visizplatītākās psihiskās saslimšanas²¹

DEPRESIJA – ir saslimšana, kas ietekmē emocijas, domas, uzvedību un fiziskas ķermeņa reakcijas. Statistikas dati liecina, ka depresijas izplatība pasaulē ir vidēji no 1,5% līdz 19% iedzīvotāju. Vidēji dzīves laikā depresiju diagnosticē ap 9% iedzīvotāju. Biežāk depresija sākas 20–25 gadu vecumā. Depresijas simptomi ir pastāvīgi nomākts garstāvoklis, interešu trūkums, vienaldzības sajūta, nespēks un enerģijas izsīkums. Cilvēks, kurš cieš no depresijas, nespēj priecāties par lietām un notikumiem, kas agrāk sagādāja prieku. Var parādīties nepamatota vainas sajūta, nākotnes redzējums var kļūt drūms un pesimistisks, ir grūtības koncentrēties un pieņemt lēmumus. Depresijas simptomi ir arī traucēts miegs, izmainīta apetīte, kustību un domāšanas lēnīgums, sasprindzinājums, neizskaidrojamas fiziskas sūdzības, piemēram, par galvas vai muguras sāpēm. Nopietnākos gadījumos var parādīties domas par pašnāvību.

²¹ Labklājības ministrija, Metodiskais materiāls sociālajam darbam ar pilngadīgām personām ar garīga rakstura traucējumiem, 25. lpp., 27. lpp., 29. lpp.

Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/8362/download?attachment>

ŠIZOFRĒNIJA – ir daudzveidīgi psihiski traucējumi (slimību grupa), kas visbiežāk izpaužas ar psihotiskiem simptomiem (īstenībai neatbilstošām idejām un halucinācijām), apgrūtinātu realitātes uztveri, samazinātu spēju just emocijas, vienaldzības sajūtu, apātiju, atmiņas un koncentrēšanās spēju traucējumiem, grūtībām veidot loģiskas asociācijas. Šizofrēniska spektra traucējumi skar apmēram 1% (0,3 – 1,9%) populācijas. Šizofrēniska spektra traucējumiem ir raksturīga norise ar psihiskā stāvokļa paasinājumiem, kam seko remisija jeb atlabšana. Reizēm cilvēks piedzīvo tikai vienu psihiskā stāvokļa paasinājumu dzīves laikā, reizēm paasinājumi ik pēc laika atkārtojas, taču daļā gadījumu traucējumiem ir hroniska gaita. Atsevišķos gadījumos cilvēks var piedzīvot šizofrēnijai līdzīgu stāvokli jeb akūtu psihozi tikai vienu reizi mūžā un pēc atlabšanas spēj tālāko dzīvi veidot pilnvērtīgi.

TRAUKSME – dažādi traucējumi, kuru pamatā vai dominējošais simptoms ir trauksme. Trauksmi var izjust cilvēki, kuriem simptomi mēdz izpausties un tikt ierosināti tikai skaidri noteiktās situācijās, kas tajā pašā laikā nav bīstamas (piemēram, publiska uzstāšanās). Rezultātā cilvēki no šīm situācijām izvairās vai tās pārdzīvo ar bailēm. Trauksme var saistīties ar bailēm nomirt, zaudēt kontroli pār sevi vai sajukt prātā. Tāpat var būt cilvēki, kuriem trauksmes simptomi nav saistīti ar kādu īpašu apkārtējo situāciju. Trauksmes simptomātika var izpausties lēkmjveidīgi un to klasificē kā paniku. Tā izpaužas ar izteiktu trauksmi un fiziskiem veselības traucējumiem: sirdsklauvēm, sāpēm krūtīs, svārstīgu spiedienu, svišanu, sliktu dūšu, ģībšanas sajūtu. Savukārt citiem cilvēkiem trauksme var izpausties ilgstoši, tā nerodas kādos noteiktos apstākļos un to klasificē kā ģeneralizētu trauksmi.

BIPOLĀRIE TRAUCĒJUMI – garastāvokļa traucējumi, kad depresijas vai pazemināta garastāvokļa periodi mijas ar mānijas (vai paaugstinātas aktivitātes) periodiem. Nelielas garastāvokļa svārstības, kad kādu brīdi ir sliktāks garastāvoklis un nespēks, bet citu brīdi ir pozitīvs noskaņojums un labas darba spējas, ir raksturīgas daudziem. Taču, ja garastāvokļa un emocionālo reakciju svārstības kļūst izteiktas, traucē ikdienā veikt savus pienākumus un pildīt saistības vai rada problēmas savstarpējās attiecībās, tas var liecināt par bipolāriem garastāvokļa traucējumiem, kam nepieciešama ārstēšana. Vieglākos gadījumos ir īslaicīgi nomākta garastāvokļa periodi, kas mijas ar nedaudz pacilātu garastāvokli un aktīvu rosīšanos ikdienā. Viegli izteiktas garastāvokļa svārstības sauc par ciklotīmiju. Smagākos gadījumos depresīvi simptomi (pazemināts garastāvoklis, nespēks, interešu un prieka trūkums, apātija, miega un apetītes izmaiņas, koncentrēšanās grūtības, suicidālas domas, trauksme) mijas ar hipomāniju vai māniju, kam var pievienoties pat psihotiski simptomi (murgu idejas un halucinācijas).

Tiesībaizsardzības iestāžu darbinieki bieži sastopas ar cilvēkiem, kuri piedzīvo slimības izraisītus **murgus, halucinācijas**. Tas var notikt cilvēkiem ar dažādām psihiskām slimībām, galvenokārt cilvēkiem, kam diagnosticēta **šizofrēnija**, bet arī, piemēram, cilvēkiem bipolāru traucējumu mānijas stadijā vai citā akūtā psihotiskā stāvoklī. Saziņai ar šīm personām ir svarīgi ievērot šādus ieteikumus:

- Apliecināt, ka jūs saprotat un akceptējat cilvēka subjektīvo pieredzi, bet nevajag izlikties, ka jūs arī to dzirdat/redzat. Atcerēties, ka persona šobrīd uztver to, kas ar viņu notiek, kā realitāti;
- Validēt, pieņemt cilvēka emocijas (bailes, trauksmi) un

parādīt to personai;

- Komunicēt īsi un saprotami, atkārtoties, ja ir nepieciešams. Nevajadzētu komunicēt vienlaikus par vairāk kā vienu problēmu vai vienu konkrētu darbību, kas ir jāveic;
- Atrasties tuvu personai, bet neiet viņas personiskajā telpā – personai šajā brīdī var būt intensīvas bailes un varētu būt nepieciešama lielāka personīgā telpa;
- Dot pietiekami daudz laika informācijas apstrādei un atbildēšanai, kā arī laiku, lai cilvēks, ja grib, varētu pastāstīt par murgu un halucināciju saturu;
- Novērst uzmanību no murgiem un halucinācijām;
- Nerunāt skaļi, jo dzirdes halucinācijas var kļūt skaļākas, jo skaļāk runā sarunas biedrs.

Sazinoties ar cilvēkiem ar **depresiju** vai **trauksmes traucējumiem**, jāatceras, ka šiem cilvēkiem bieži vien ir nepieciešams daudz ilgāks laiks, lai atbildētu uz jautājumiem, un saistībā ar to otrajam komunikācijas dalībniekam var rasties sajūta, ka cilvēkam nav ko pastāstīt, vai viņš nevēlas neko teikt. Bieži vien šie cilvēki tiek pārtraukti komunikācijas laikā un viņiem netiek ļauts pabeigt savas domas līdz galam. Ir svarīgi atcerēties, ka trauksme bieži attīstās tieši saistībā ar saskarsmes situācijām, un tāpēc šiem cilvēkiem ir vēl grūtāk uzturēt sarunu. Tāpēc komunikācijā ir jāparedz vairāk laika sarunai, detalizēti jāapraksta, kādas būs turpmākās darbības, kā arī jāapsver iespējas nomierināties²². Savukārt paātrināta un pārmērīga runāšana var liecināt par to, ka cilvēkam ir bipolāri traucējumi un viņš atrodas mānijas stāvoklī²³.

²² Al-Mosaiwi, M., & Johnstone, T. (2018). In an Absolute State: Elevated Use of Absolutist Words Is a Marker Specific to Anxiety, Depression, and Suicidal Ideation. *Clinical Psychological Science*, 6(4), 529–542.

²³ Weiner, L., Doignon-Camus, N., Bertschy, G. et al. Thought and language disturbance in bipolar disorder quantified via process-oriented verbal fluency measures. *Sci Rep* 9, 14282 (2019). Pieejams: <https://www.nature.com/articles/s41598-019-50818-5#citeas>

Ļoti bieži saskarsme ar tiesībaizsardzības un tiesu sistēmu notiek ekstremālās un augsta stresa situācijās, kurās pat cilvēkiem, kuriem nav diagnosticēti traucējumi, var sākties “garīgās veselības krīze” – pieredze, kurā indivīda normālie stresa pārvarēšanas mehānismi ir pārslogoti, izraisot ārkārtēju emocionālu, fizisku, garīgu vai uzvedības reakciju. Cilvēks var piedzīvot garīgās veselības krīzi stresa laikā un reaģējot uz reāliem vai šķietamiem draudiem un/vai kontroles zaudēšanu. Simptomi var ietvert bailes, dusmas vai pārmērīgu reiboni; nespēju koncentrēties, apjukumu, murgus, psihozi, vemšanu, galvassāpes, pārmērīgu nogurumu vai bezmiegu²⁴.

Saskarsme ar cietušajiem no noziedzīga nodarījuma²⁵

Ja cilvēks ir nonācis saskarsmē ar tiesībsargājošām iestādēm, jo ir cietis no noziedzīga nodarījuma, jāatceras, ka arī cilvēki, kuriem nav garīgās veselības problēmas, var izjust spēcīgu trauksmi, paniku, bailes, šausmas, dusmas, naidu vai citas intensīvas emocijas, vai domāšanas, atmiņas vai orientēšanās problēmas, ko rada trauma kļūstot par noziegumā cietušo. Distresa simptomus, tādus kā psihoze, panikas lēkmes vai halucinācijas, var radīt gan garīgās veselības traucējumi, gan citi faktori, tādi kā narkotikas vai traumatisks piedzīvojums.

Distresa pazīmes iespējams pamanīt, pamatojoties uz to, kā cietušais rīkojas:

- viņi ir ļoti satraukti vai izklaidīgi;
- viņi nevar runāt vai domāt loģiski vai konsekventi;

²⁴ Responding to Persons Experiencing a Mental Health Crisis Model Policy. Pieejams: <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-08/MentalIllnessBinder2018.pdf>

²⁵ Ieteikumi saskarsmei ar cietušajiem sagatavoti, balstoties uz Lietuvas Cilvēktiesību monitoringa institūta materiāliem – Human Rights Monitoring Institute, Communicating with Victims of Crime, 2018. Pieejams: <https://hrmi.lt/wp-content/uploads/2018/01/Handbook-for-Officers-HRMI.pdf>

- viņi izrāda konkrētajai situācijai neatbilstošu reakciju – piemēram, viņi sāk smieties stāstot par situāciju, kad piedzīvota vardarbība;
- viņi var būt pārāk pacilāti, satraukti vai agresīvi;
- viņi izskatās miegaini vai izvairās no kontakta;
- viņi ir nemierīgi, trauksmaini vai nervozi;
- viņi konstanti atkārto vienus un tos pašus vārdus vai darbības;
- viņi nespēj apstrādāt no ārpuses saņemto informāciju;
- viņi skaidri atbild kādam, ko citi cilvēki nevar redzēt vai dzirdēt.

Pamanot kādam šos distresa simptomus, ir svarīgi pajautāt par viņu personīgo pieredzi un vajadzībām. Piemēram,

- Izskatās, ka Jūs nejutaties labi. Vai Jūs varat pastāstīt, ka notiek?
- Izskatās, ka Jums ir spēcīgas emocijas. Kas Jums varētu palīdzēt justies labāk?
- Jūs izskatāties pazaudējies un apjucis. Vai Jums ir kādas lielas problēmas vai bažas? Vai es varu kaut kā palīdzēt?
- Vai Jūs vēlētos pastāstīt, kā Jūs šobrīd jūtaties?

Cilvēki, kas atrodas distresa stāvokli, parasti zina, kas viņiem var palīdzēt un kas var satraukt vēl vairāk. Tomēr, dažkārt noziegumos cietušie nevar pateikt, kas būtu jādara, lai viņiem palīdzētu un kas esošo situāciju varētu padarīt vēl sliktāku.

Sarunā ar personu, kurai, iespējams, ir psihoemocionālie traucējumi, ir svarīgi panākt uzticēšanos, tāpēc ieteicams:

- Runāt mierīgā balsī (tonī).
- Izvairīties no profesionālā žargona – izmantot vienkāršus

vārdus un runāt īsos teikumos.

- Saglabāt acu kontaktu. Taču, ja cietušais no tā izvairās, nevajadzētu censties to panākt.
- Dot viņiem tik daudz laika, cik nepieciešams atbildēt jautājumus. Ja nepieciešams, atkārtot jautājumu.
- Izskaidrot, kas tagad notiek, kāds ir sarunas iemesls, kas tiks darīts tālāk un kā plānots cietušo iesaistīt.
- Intervijas laikā (īpaši, kad tiek runāts par noziegumu), vienā reizē jautāt vienu jautājumu, sekojot loģiskai secībai: Kas notika vispirms? Kas notika pēc tam? Kas ir pēdējā lieta, ko Jūs atceraties?
- Ja procesuālās darbības turpinās cits izmeklētājs, pavadīt cietušo un būt klāt pirmajā tikšanās reizē.
- Ja sarunā piedalās ģimenes loceklis, radnieks, sociālais darbinieks vai kāds cits profesionālis, nevajadzētu automātiski pieņemt, ka cietušais nav spējīgs pieņemt neatkarīgus lēmumus vai sniegt ticamu informāciju. Svarīgi pieņemt faktus un informāciju, ko stāsta cietušais.
- Pieņemt, ka cietušajam ir distress, un nefokusēties uz diagnozēm, tā vietā vajadzētu censties pēc iespējas labāk izprast personu.

Sekojoši ārējie apstākļi parasti negatīvi ietekmē distresā esošas personas labsajūtu, spēju sniegt liecību un citādi sadarboties ar tiesībsargājošo iestāžu darbiniekiem:

- troksnis;
- pārtraukšana;
- atrašanās nepazīstamā vietā;
- atrašanās pārāk daudzu cilvēku vai sarunu vidū;

- spilgta gaisma, skaļa skaņa;
- pārāk sarežģītas informācijas iegūšana ļoti īsā laikā;
- prasība veikt kaut ko, kas prasa koncentrēšanos: lasīt, rakstīt vai runāt (īpaši ilgu laiku);
- laika trūkums vai lūgums pasteigties;
- tiesvedības, procesuālo darbību ilgums, piemēram, interviju, tiesas sēžu;
- nezināmi vai nesaprotami noteikumi un procedūras;
- tehnoloģisko ierīču izmantošana interviju laikā (var radīt aizdomas);
- izmeklētāju maiņa tiesvedības laikā;
- nopratināšana;
- sajūta, ka citi nesaprot, netic vai neuzticas viņam;
- sajūta, ka viņi zaudē kontroli un nav spējīgi pieņemt personīgus lēmumus (piemēram, paņemt pauzi, padzerties);
- pēkšņas negaidītas izmaiņas;
- bažas, ka tiks atklāta viņu saslīmšana.

Ja ir skaidrs, ka cietušajam nepieciešama garīgās veselības speciālista palīdzība, ieteicams:

- piedāvāt šādu palīdzību, pirms tam pajautājot cietušajam par viņa iepriekšējo pieredzi un, vai viņš domā, ka ir nepieciešama palīdzība. Cilvēkam, var būt savs veselības aprūpes speciālists, kurš viņam sniedz pastāvīgu atbalstu un cietušais var ar viņu sazināties;
- palīdzēt cietušajam pieņemt lēmumu, kāda šajā situācijā būtu vislabākā rīcība, un palīdzēt viņam sazināties vai aiziet pie konkrētā speciālista;

- ja cietušajam nav savs ārsts, ieteicams viņam palīdzēt sazināties ar kādus speciālistu;
- Ja cietušais rada risku sev vai citiem, ir iespēja viņu hospitalizēt bez personas piekrišanas²⁶.

Distress var ietekmēt spēju sniegt ticamu liecību vai citādi piedalīties kriminālprocesā, tomēr spēja sniegt ticamu informāciju ne vienmēr ir savienojama ar distresu. Piemēram, cietušie var būt konsekventi sniegtajā informācijā, pat, ja viņi atrodas ārkārtējos emocionālos satricinājumos (nespēj nekavējoties atbildēt, saka lietas, kas nav saistītas ar jautājumu, raud, staigā pa istabu utt.). No otras puses, kāds, kurš šķiet pilnīgi mierīgs, var runāt nesakarīgi vai viņa sniegtā informācija neatbilst realitātei.

Abos gadījumos persona var ciest no distresa. Tāpēc ir svarīgi novērtēt cietušā spēju sniegt informāciju, neatkarīgi no viņa garīgā stāvokļa konkrētajā brīdī. Svarīgi ir pārlicināties, vai persona saprot jautājumus un atbild uz tiem, vai viņa liecība ir pamatota un konsekventa. Piemēram, jūs varat sākt ar viņu runāt par neitrālu tēmu un tādējādi pārbaudīt personas spēju piedalīties sarunā.

Ņemot vērā, ka garīgā veselība nav statisks faktors, cilvēka stāvoklis distresa laikā var mainīties. Dažreiz viņi necieš no garīgās veselības grūtībām, bet citreiz stāvoklis var būt ļoti smags. Tāpēc nopietna distresa gadījumos, kad cietušais nespēj domāt skaidri, ir neadekvāts vai izrāda ekstrēmas emocijas, ieteicams apsvērt iespēju atlikt liecību sniegšanu un dot laiku cietušajam nomierināties, vai sniegt nepieciešamo psihiatrisko palīdzību.

Jāatceras, ka labas **verbālās** un **neverbālās komunikācijas** prasmes ir ļoti būtiskas, lai palīdzētu nomierināt un stabilizēt personas ar GRT krīzes situācijās, arī tad, ja persona kļūst agresīva²⁷.

²⁶ Saskaņā ar Ārstniecības likuma 68. pantu. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/44108-arstniecibas-likums>

²⁷ Piemēram, modelis "Talk Down": <https://www.safewards.net/interventions/talk-down>

Daži ieteikumi, kā krīzes situācijās var izmantot komunikāciju, ka deeskalācijas instrumentu:

- saglabāt drošu attālumu – atrasties no cilvēka ne pārāk tuvu, ne pārāk tālu;
- nedraudēt, nedisciplinēt un nerunāt kā ar bērnu – saglabāt neitrālu pozīciju;
- uzdot atvērtus, nevis slēgtus jautājumus, un mudināt cilvēku sākt runāt (jo runāšana ir labāka nekā vardarbīga uzvedība);
- palīdzēt personai sajust, ka viņai ir izvēle – cilvēki visbiežāk ir agresīvi, ja viņiem šķiet, ka viņiem ir maz vai nav izvēles;
- nerunāt ar personu, stāvot viņai aiz muguras, nemēģināt pieskarties;
- neuztvert to, ko persona saka, personiski – tas var padarīt tiesībsargājošo iestāžu darbinieku vai citu komunikācijas dalībnieku agresīvu vai sevi aizsargājošu, tādējādi palielinot vardarbības iespējas.

Intelektuālās attīstības traucējumi un ieteikumi komunikācijai

Intelektuālās attīstības traucējumi ir stāvoklis, kad cilvēkiem kopš dzimšanas vai līdz 18 gadu vecumam ir konstatētas ievērojamas grūtības mācīties un uztvert lietas nepilnīgas intelekta attīstības dēļ. Lai noteiktu, cik smagi varētu būt intelektuālās attīstības traucējumi, bieži izmanto intelektuālo attīstības koeficientu (IQ), ko var noteikt testēšanas rezultātā. Šo personu prasmes tādās jomās kā izziņa, valoda, motoriskās un sociālās spējas var būt pastāvīgi traucētas. Intelektuālās attīstības traucējumu izpausmes var konstatēt jau agrīni, visbiežāk jau pirmskolas vecumā (jo smagāki traucējumi, jo agrākā vecumā tos var pamanīt).

Lielākajai daļai cilvēku ar intelektuālās attīstības traucējumiem vajadzības ir ļoti līdzīgas kā citiem cilvēkiem – tās ir vajadzības pēc sociālajiem kontaktiem, drošības, atbilstoša mājokļa, izglītības, darba, utt. Tāpēc cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem ir nepieciešama viegli saprotama informācija un mācības, lai viņi spētu iekļauties sabiedrībā, strādātu, izmantotu pieejamos pakalpojumus un dzīvotu pilnvērtīgu dzīvi. Salīdzinot ar cilvēkiem ar psihiskām saslimšanām, cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem, iespējams, nav nemaz jādodas pie psihiatra vai jālieto medikamenti, kā arī viņi necieš no tādām periodiskām krīzēm, kas raksturīgas psihiskām slimībām.

Efektīvai komunikācijai gadījumos, kuros iesaistīti cilvēki ar intelektuālās attīstības traucējumiem, ir liela nozīme tiesību aizsardzības sistēmā. Saskaņā ar nesen Īrijā veiktu pētījumu, pastāv zināmi komunikācijas šķēršļi, kas tiek novēroti mijiedarbībā starp tiesībsargājošo iestāžu amatpersonām un cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem.²⁸

Cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem bieži ir grūtības izprast situāciju, kurā viņi atrodas, tostarp grūtības izprast nodarījuma smagumu, ietekmi uz citiem, grūtības saprast, kā procesu var ietekmēt viņu pašu rīcība un grūtības uztvert instrukcijas un informāciju. Šīs izpratnes grūtības arī bieži noved pie tā, ka cilvēki ar intelektuālās attīstības traucējumiem ir neaizsargātāki pret viņiem izdarīto spiedienu un var viegli piekrist pat nepareiziem apgalvojumiem. Tajā pašā laikā cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem var būt grūtības aprakstīt savu pieredzi un skaidri pateikt, ka viņiem ir nepieciešams papildu atbalsts.

²⁸ Gulati G., Cusack A., Bogue J., O'Connor A., Murphy V., Whelan D., Cullen W., McGovern C., Kelly B. D., Fistein E., Kilcommins S., Dunne C. P. Challenges for people with intellectual disabilities in law enforcement interactions in Ireland; thematic analysis informed by 1537 person-years' experience. // *International Journal of Law and Psychiatry*, Volume 75, 2021. Pieejams: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0160252721000121>

Tāpat cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem nereti ir ierobežojumi emociju un uzvedības reakciju regulēšanā – bieži likumsargi šīs pazīmes nesaista ar GRT, un uzskata, ka tā ir, piemēram, nepaklausības policijai izpausme, kas savukārt ļoti ietekmē komunikācijas gaitu.

Jāatceras, ka cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem tāpat kā katram cilvēkam var būt savas personiskās īpatnības saskarsmē un savs individuālais komunikācijas stils, taču ir arī zināmas tendences, kas vērojamas daudziem cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem. Piemēram, daļa cilvēku ar intelektuālās attīstības traucējumiem:

- izmanto kontekstu un situāciju (piemēram, zinot, kas parasti notiek šajā situācijā), nevis otras puses pausto informāciju, lai saprastu, kas no viņiem tiek gaidīts;
- var nesaprast noliegumus un vai abstrakto valodu, jokus un frazeologismus;
- vairāk balstās uz vizuālo informāciju;
- bieži komunicē ar uzvedību, ja nemāk pateikt kaut ko ar vārdiem.

Tāpēc komunikācijā ar personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem, ir svarīgi izmantot “minimālas runas” pieeju – piemēram, labāk izmantot divus vārdus, nekā garu teikumu; izmantot vienkāršu valodu, īsus, vienkāršus teikumus bez abstraktas valodas un profesionālā žargona. Ieteicams izmantot vairāk lietvārdus un darbības vārdus, nekā īpašības vārdus, prievārdus, vietniekvārdus, noliegumus, vai laika jēdzienus. Ir ļoti svarīgi vērot

²⁹ Communicating with people with a learning disability Pieejams: https://www.mencap.org.uk/sites/default/files/2016-12/Communicating%20with%20people_updated%20%281%29.pdf; Communicating with people with profound and multiple learning disabilities (PMLD). Pieejams: https://www.jpaget.nhs.uk/media/186401/Communicating_with_people_with_PMLD_a_guide_1.pdf

cilvēka uzvedību, ķermeņa valodu un mēģināt izmantot zīmējumus, fotogrāfijas, reālus objektus, lai paskaidrotu sarunas tēmu²⁹.

Komunikācija nav tikai runāšana, tā ir arī klausīšanās. Sarunājoties ar cilvēku, kam ir intelektuālās attīstības traucējumi, svarīgi padomāt par savu balsi toni un ķermeņa valodu un izmantotajiem vārdiem. Ieteicams:

- lietot pieejamu valodu;
- izvairīties no profesionālā žargona vai sarežģītiem vārdiem, kurus varētu būt grūti saprast;
- būt gatavam izmantot dažādus komunikācijas līdzekļus,
- sekot cilvēka, ar kuru notiek saruna, norādēm;
- pieskaņoties cilvēka, ar kuru notiek saruna, tempam pārliecināties, ka cilvēks ir sapratis viņam teikto.

Saskarsme ar cietušajiem no noziedzīga nodarījuma, ja viņiem ir intelektuālās attīstības traucējumi³⁰

Cilvēki, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi, var tikt pakļauti citu personu ietekmei. Ar viņiem var viegli manipulēt, vai pārliecināt un viņiem var būt nepieciešama citu cilvēku palīdzība, pieņemot dažādus ikdienas lēmumus. Ņemot vērā viņu beznosacījumu uzticēšanos citiem, viņi ir neaizsargātāki un var kļūt par dažādu noziegumu upuriem, tādiem kā zādzība, fiziskā vardarbība, cilvēktirdzniecība, seksuālā izmantošana, pornogrāfija, pedofilija un bulings.

Ieteikumi komunikācijā ar cietušajiem, kuriem ir intelektuālās attīstības traucējumi:

³⁰ Ieteikumi sagatavoti, balstoties uz Lietuvas Cilvēktiesību monitoringa institūta materiāliem – Human Rights Monitoring Institute, Communicating with Victims of Crime, 2018. Pieejams: <https://hrmi.lt/wp-content/uploads/2018/01/Handbook-for-Officers-HRMI.pdf>

- Ja ir nepieciešams identificēt cilvēka personību, pajautājiet, vai viņam kabatā vai somā ir kartiņa ar viņa vārdu, uzvārdu, dzimšanas datumu un telefona numuru.
- Izskaidrojiet sarunas mērķi, iemeslu un, ka jūs vēlaties palīdzēt viņam, tāpēc vēlaties zināt, kas notika.
- Personām, kurām ir smagāki intelektuālās attīstības traucējumi, var būt nepieciešama kāda tuvinieka vai atbalsta personas palīdzība, lai palīdzētu pieņemt lēmumus un atbalstītu komunikācijā ar citiem (īpaši svešiniekiem).
- Ieteicams intervējot cietušo, pieaicināt sarunā klāt arī apmācītu speciālistu, piemēram, psihologu.
- Esiet pats, izrādiet cieņu un esiet vērīgs.
- Neesiet aizbildniecisks un nerunājiet ar pieaugušajiem tā it kā viņi būtu bērni. Pirms ilgākas sarunas sākšanas, pajautājiet, vai cietušajam ir nepieciešama palīdzība no kāda, kurš viņu labi pazīst.
- Dodiet iespēju cietušajam runāt. Radāt sajūtu, ka jūs viņam uzticiaties, un ticiet.
- Runājiet izmantojot vienkāršus vārdus. Neizmantojiet grafiskas frāzes.
- Runājiet īsiem teikumiem un izvairieties no gariem jautājumiem.
- Jautājiet atvērtos jautājumus. Piemēram:
 - Kas notika?
 - Un kas notika pēc tam?
 - Kur tas notika?
 - Kas vēl tur bija?

- Kā jūs jutāties?
 - Kā jūs jūtaties tagad?
 - Kā es varu jums palīdzēt?
 - Ko jūs tur redzējāt?
 - Ko šie cilvēki vēlējas?
 - Kam jūs vēlētos pastāstīt par šo notikumu?
 - Ko es varētu darīt jūsu labā?
 - Kur jūs tagad vēlētos iet?
- Pēc jautājuma uzdošanas, pagaidiet, lai persona atbild. Nesteidziniet viņu atbildēt pēc iespējas ātrāk. Neatkārtojiet uzreiz jautājumu vairākas reizes. Jums iespējams tas būs jāpārfrāzē, bet nesteidzieties, dariet to tikai tad, ja esat pārliecināts, ka cietušais nesaprata jautājumu.
 - Runājiet tādā tempā, kāds cilvēkam šķiet ērts. Piemēram, ja pamanāt, ka cietušais sāk uztraukties, skatās apkārt vai izrāda panikas pazīmes (piemēram, viņš/ viņa sāk elpot straujāk), iespējams Jūs runājat pārāk ātri un vajag palēnināt tempu.
 - Nemainiet pēkšņi sarunas tematu.
 - Paņemiet regulāras pauzes, īpaši, ja jūtat, ka cilvēks nespēj sakoncentrēties sarunai, mēģina mainīt tēmu vai kā citādi mēģina bēgt no esošās situācijas.
 - Ja cilvēks tur kaut ko rokās (bildi, grāmatu, rotaļlietu, auklu, papīra lapu, utt.), nelūdziet viņam nolikt šo lietu nost. Šādas lietas var palīdzēt koncentrēties un saglabāt mieru sarežģītās situācijās.
 - Ja cilvēks izvairās no acu kontakta, nekādā veidā nemēģiniet uzspiest acu kontaktu.

- Respektējiet cietušā personīgo telpu un izvairīties no fiziska kontakta, īpaši, ja viņš/ viņa to neuzsāk un/ vai mēģina no tā izvairīties. Ja fiziskais kontakts ir nepieciešams, vispirms brīdiniet personu par to mutiski, izskaidrojiet kāpēc tas ir nepieciešams, un pārliecinieties, ka persona neiebilst.

Jūsu komunikācijai jābūt mierīgai, izmantojot īsus teikumus, dodot pietiekami daudz laika, lai saprastu informāciju un sniegtu atbildi. Ja cietušajam ir grūti izteikt savas domas vārdos, jūs varat izmantot alternatīvas komunikācijas metodes – piktogrammas, fotogrāfijas, zīmējumus, ķermeņa valodu, sejas izteiksmi un žestus.

Autiskā spektra traucējumi, UDHS un ieteikumi komunikācijai

Autiskā spektra traucējumi būtiski ietekmē cilvēka valodu, komunikāciju, sociālās prasmes, sensorās sistēmas un uzvedību. Maņu uztveres un apstrādes atšķirību dēļ cilvēkus ar autiskā spektra traucējumiem var viegli satraukt izmaiņas vidē vai rutīnā; viņi var izjust sāpes ar mazāku vai lielāku intensitāti, un var neparedzami reaģēt uz pieskārienu vai cita veida stimuliem, piemēram, mirgojošām gaismām vai sirēnām.

Citi ar garīgo veselību saistītie stāvokļi un traucējumi³¹

Autiskā spektra traucējumi (AST) – attīstības traucējumi, kas noris mūža garumā un ietekmē cilvēka komunicēšanu un mijiedarbību ar citiem cilvēkiem un apkārtējo pasauli. Cilvēkam ar autiskā spektra traucējumiem ir izteikts

³¹ Labklājības ministrija, Metodiskais materiāls sociālajam darbam ar pilngadīgām personām ar garīga rakstura traucējumiem. 20. lpp., 23. lpp.
Pieejams: <https://www.lm.gov.lv/lv/media/8362/download?attachment>

sensors jutīgums – pastiprināta reakcija uz skaņu, gaismu, pieskārienu un garšu. Cilvēks ar autiskā spektra traucējumiem pasauli uztver atšķirīgi. Autiskā spektra traucējumiem ir raksturīgas:

- 1) sociālās mijiedarbības grūtības, kas izpaužas kā nespēja izprast sociālos “noteikumus”, uzvedību un attiecības;
- 2) sociālās komunikācijas grūtības – cilvēkam grūti saprast un īstenot gan verbālo, gan neverbālo komunikāciju. Piemēram, cilvēks pilnībā neizprot bieži sastopamu žestu, sejas izteiksmju vai balsis toņu nozīmi;
- 3) domāšanas rigiditāte, kad cilvēkam ar autiskā spektra traucējumiem var būt izteikti svarīgi turēties pie stingras rutīnas un ir grūti pamēģināt kaut ko jaunu, piemēram, pamēģināt jaunu ēdienu vai uzvilkt citas drēbes. Šiem cilvēkiem var būt padziļināta, detalizēta interese par kādu vienu specifisku lietu, piemēram, transporta maršrutiem, noteikta veida videospēlēm, astronomiju, u. c.

Autiskais spektrs ir ļoti plašs. Smagākos gadījumos var būt arī intelektuālās attīstības traucējumi. Var būt arī cilvēki, kuri nerunā vispār. Sastopami arī augstas funkcionalitātes gadījumi, tas nozīmē, ka ir gandrīz neiespējami redzēt, ka cilvēkam ir grūti būt noteiktās situācijās, ja viņš vai viņa par to mums nestāsta.

Uzmanības deficīta un hiperaktivitātes sindroms (UDHS) – izpaužas ar uzmanības koncentrēšanas grūtībām, paaugstinātu motorisko aktivitāti un impulsivitāti.

Cilvēks ar UDHS bieži vien nespēj uzmanīgi sekot uzdevumu detaļām, ilgstoši koncentrēties vai arī pieļauj neuzmanības kļūdas mācību procesā, darbā vai citās aktivitātēs, piemēram, nepamana detaļas, neizlasa uzdevumu līdz galam. Uzdevumi, kas prasa iedziļināšanos un ir garlaicīgi, šiem cilvēkiem ir ļoti apgrūtināši. Piemēram, viņi nespēj saglabāt koncentrāciju sarunu vai lasīšanas laikā, nevar pabeigt istabas kārtošānu, aizmirst, kāds bijis darbības mērķis, un sāk darīt kaut ko citu. Tomēr viņi bieži vien var pietiekami koncentrēties jaunām, interesantām aktivitātēm, piemēram, interneta izmantošanai, datorspēlēm, utt. Dažiem uzmanības nenoturība var rezultēties arī pārmērīgā perfekcionistiskā un rigīdā uzvedībā, cilvēks, lai izvairītos no kļūdām, var tērēt pārāk daudz laika uzdevumiem, kas prasa detalizāciju. Cilvēki ar UDHS bieži izvairās no darbiem un aktivitātēm, kas prasa garīgu piepūli, piemēram, atskaišu gatavošana, garu anketu aizpildīšana. Viņi atliek uzdevumus, atbildēšanu uz vēstulēm, dokumentu šķirošanu, rēķinu maksāšanu. Bieži rodas iespaids, ka cilvēki ar UDHS neklausās, kad ar viņiem runā, piemēram, izskatās, ka nedzird, ko viņam saka, pat tad, ja nav citu aktuālu kairinātāju. Šie cilvēki bieži zaudē priekšmetus un ikdienas aktivitātēs ir aizmāršīgi, piemēram, aizmirst atbildēt uz zvaniem, ierasties uz tikšanos.

Komunicējot ar cilvēkiem ar autiskā spektra traucējumiem, svarīgi atcerēties, ka viņu vidū ir cilvēki ar pazeminātu intelektu un cilvēki ar ļoti augstu intelektu, taču, tā kā šie traucējumi primāri ir saistīti ar komunikāciju, tad saskarsmē ar šiem cilvēkiem mums var šķist, ka viņi ir “neaudzināti”, piemēram, sēž ar muguru pret sarunu biedru, pārtrauc sarunu, neveido acu kontaktu, runā tieši, kas dažkārt šķiet nepieklājīgi. Cilvēkus ar autiskā spektra traucējumiem var raksturot nepieciešamība pabeigt iesākto, tostarp iesākto teikumu, kā arī stereotipiskas kustības, kas var liecināt par to, ka cilvēks ir noraizējies vai ļoti laimīgs (šūpošanās, roku žesti, dažreiz sevis savainošana – roku košana vai sevis sišana). Cilvēki ar autiskā spektra traucējumiem var atkārtot uzvedību, kā arī var parādīt netipiskas ķermeņa kustības, piemēram, roku plivināšanu vai šūpošanos. Šo uzvedību var kļūdaini uztvert kā narkotiku reibuma rezultātu³² vai nepaklausību policijai. Piemēram, Amerikas Savienotajās Valstīs ir dokumentēti gadījumi, kad policistu nespēja izprast personas komunikācijas stilu noveda pie personas nāves policista vainas dēļ vai izraisīja policijas vardarbību.³³

Sazinoties ar cilvēkiem ar autismu, ir svarīgi:

- dot viņiem iespēju pabeigt rituālu vai iesākto frāzi, nepārtraucot;
- būt mierīgam, mazāk runāt;
- brīdināt par nākotnes darbībām;
- izmantot vizuālo informāciju, tostarp rīcības plānus un instrukcijas ar fotogrāfijām vai ilustrācijām.

³² Responding to Persons Experiencing a Mental Health Crisis Model Policy. Pieejams: <https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-08/MentalIllnessBinder2018.pdf>

³³ Police Brutality: A (Speech) Disability Concern. Pieejams: <https://communicationfirst.org/police-brutality-a-speech-disability-concern/>

5. Saprātīgie pielāgojumi

Saprātīgs pielāgojums nozīmē veikt visas nepieciešamās un atbilstošās izmaiņas un korekcijas, ja tās konkrētā gadījumā ir nepieciešamas un nerada nesamērīgu vai nepamatotu slogu, lai nodrošinātu, ka personas ar invaliditāti var īstenot savas cilvēktiesības un pamatbrīvības vienlīdzīgi ar citiem.³⁴ Tas nozīmē veikt vajadzīgas un atbilstošas izmaiņas un korekcijas **valodā, saturā vai vidē**. Savukārt, **procesuāls pielāgojums** nozīmē veikt visas nepieciešamās un atbilstošās izmaiņas un korekcijas attiecībā uz tiesas pieejamību, ja tās konkrētā gadījumā ir nepieciešamas, lai nodrošinātu personu ar invaliditāti piedalīšanos vienlīdzīgi ar citiem. Atšķirībā no saprātīga pielāgojuma procesuālu pielāgojumu neierobežo jēdziens “nesamērīgs vai nepamatots slogs”.³⁵

Iespējamos dažādus pielāgojumus varētu apvienot zem sekojošām kategorijām³⁶:

Vispārējās vides pielāgojumi:

- izvērtēt, vai personu intervijas var tikt veiktas mājas vidē, vai tieši otrādi – iespējams, intervijas būtu jāveic neitrālā vidē (īpaši gadījumos, kad mājas vide var izraisīt traumatiskas reakcijas);
- izveidot neformālu telpu intervijām policijas iecirknī (ar ērtām mēbelēm, pieejamiem dzērieniem, iespēju izmantot tualeti, atsevišķu ieeju un izeju);
- nodrošināt iespēju tiesas zālēs regulēt skaņu un gaismu;
- personu pozicionēšana intervēšanas laikā (vai personai ir

³⁴ ANO Konvencijas par personu ar invaliditāti tiesībām 2. pants.

³⁵ A/HRC/34/26, 35. punkts.

³⁶ Pielāgojumu piemēri sagatavoti, balstoties uz materiālu “Justice Intermediary Staret Kit”.
Pieejams: <http://www.justiceintermediary.org>.

jāsēž tieši pret intervētāju un tuvu viņam, vai arī jāsēž neskatoties uz intervētāju; vai persona varētu sēdēt nevis stāvēt; vai citiem cilvēkiem nebūs atļauts intervijas laikā iziet no telpām un pārvietoties; vai persona var sniegt savu liecību nevis tiesas telpā, bet blakus telpā, runāt, izmantojot Zoom platformu; vai var tiesas zālē izmantot ekrānu vai aizkaru (īpaši gadījumos, ja iespējamais upuris liecina pret iespējamo pāridarītāju).

Pielāgojumi attiecībā uz laiku:

- noskaidrot, vai ir jāievēro konkrēts diennakts laiks, kad persona var tikt aicināta piedalīties procesā (piemēram, ja viņa medikamenti iedarbojas visefektīvāk pēc pusdienlaika);
- nodrošināt personai papildu pārtraukumus (piemēram, ja personas koncentrēšanās spējas ir zemas);
- izvērtēt, vai tiesas sēdes vajadzētu plānot īsākas un pusdienu pārtraukumus garākus (ja cilvēks ātri nogurst);
- paredzēt, ka starp tikšanos ar personu jābūt vismaz vienas dienas pārtraukumam (ja viņam ir nepieciešams papildu laiks, lai atjaunotu spēkus).

Pielāgojumi attiecībā uz formas tērpiem un personu izskatu

- izvērtēt, vai policistiem, tiesnešiem vai advokātiem interviju un tiesas sēžu laikā vajadzētu valkāt neformālāku apģērbu, vai tieši otrādi – varbūt policijas darbiniekiem, tiesnešiem vai advokātiem ir jābūt ļoti formāli apģērbtiem, lai persona saprastu notikuma nopietnību, situāciju, kur atrodas.
- izvērtēt, vai intervijas būtu jāveic tā paša dzimuma personām (piemēram, seksuālās vardarbības gadījumos)

Pielāgojumi attiecībā uz atbalsta personu klātbūtni:

- izvērtēt, vai procesā ir jāpiedalās ģimenes loceklim vai draugam/atbalsta speciālistam (piemēram, smagas trauksmes gadījumā);
- izvērtēt un atrast aizvietotāju, kas var piedalīties procesā un sniegt tāda paša veida atbalstu, kādu iepriekš sniedza personai esošā atbalsta persona (piemēram, ja atbalsta persona ir arī iesaistīta procesā kā liecinieks).

Valodas pielāgojumi

- izvērtēt, vai vajadzētu palēnināt runas tempu, atļaut vairāk pauzes verbālajā komunikācijā;
- izvērtēt, vai izmantot vienkāršāku valodu, izvairoties no juridisku terminu lietošanas, kā arī izvairoties no metaforām, frazeoloģismiem u.c.;
- izvērtēt, vai lietot vienkāršāku gramatiku, izvairoties no pasīvā laika lietošanas, neizmantojot pārāk daudz nolieģumu, nelietojot vārdus tagadnes formā traumatisku notikumu aprakstos, neizmantojot sarežģītas gramatikas konstrukcijas;
- izvērtēt, vai jautājumi ir jāvienkāršo, piemēram, izvairoties no jautājumiem ar iebūvētām izvēlēm (piemēram, jautāt nevis "Kur tu biji - mājās vai dienas centrā?", bet "Kur tu biji?" vai "Vai tu biji mājās?"). Jāatceras, ka dažiem cilvēkiem ar GRT var būt tendence izvēlēties pēdējo variantu no piedāvātas izvēles. Svarīgi ir izvairīties no gariem jautājumiem, neizmantojot jautājumus ar ievadfrāzēm, piemēram, "Attiecībā uz..", "Runājot par jūsu pagātnes pieredzi..".

Pielāgojumi, kas attiecas uz personas ar GRT runu, lai tā būtu neatkarīga:

- izvērtēt, vai personai jāļauj runāt brīvas plūsmas režīmā, ar iespēju intervētājam veikt kopsavilkumus pēc noteikta laika;
- izvērtēt, vai jāizmanto zīmējumi vai cits vizuālais materiāls;
- noskaidrot, vai persona var izmantot rakstisku runu, nevis mutisku;
- noskaidrot, vai personai ir jāpiedāvā surdotulks, ja viņš lieto zīmju valodu;
- noskaidrot, vai persona saziņā izmanto alternatīvās un augmentatīvās komunikācijas līdzekļus.

Pielāgojumi attiecībā uz formulējumiem, kas apraksta laiku un attālumu:

- izvērtēt, vai laiks jāformulē nevis stundu un datumu izteiksmē, bet saistībā ar notikumiem, piemēram, “pirms pusdienām”, “skolas laikā”;
- izvērtēt, vai attālums būtu formulējams metros un kilometros, bet attiecībā pret citiem objektiem “divu māju attālumā”, “trīs autobusa pieturu attālumā”.

Pielāgojumi par lasītprasmes līmeni:

- izvērtēt, vai rakstiskos dokumentus var iepriekš sagatavot vieglā valodā, un mutiski pārstāstīt personai, kas tajos ir rakstīts;
- izvērtēt, vai skaļi nolasīto rakstisko zvērestu var sagatavot vieglā valodā un cilvēks var atkārtot tekstu pēc otra cilvēka, kas lasa to, nevis lasīt pašam;
- izvērtēt, vai rakstisku liecību var nolasīt skaļi tādā ātrumā,

kāds ir nepieciešams, lai persona to saprastu, pirms persona to paraksta.

Pielāgojumi attiecībā uz uzticamību un iespējamo ietekmējamību:

- izvērtēt, vai ir jāizmanto vizuālais materiāls un jādod vairāk laika, lai palīdzētu personai saprast savas izvēles sekas, procesa posmus un rezultātus;
- izvērtēt, vai būtu jāizmanto vairāk atvērtie jautājumu nekā slēgtie jautājumu ar tikai diviem atbilžu variantiem;
- izvērtēt, vai var izslēgt jautājumus, kas beidzas ar “vai ne”, un jautājumus, kas noved pie noteiktas atbildes;
- izvērtēt, vai var izslēgt slēgto jautājumu virkni, uz kuriem ir atbildēts ar vienu un to pašu atbildi (piemēram, “jā”), jo personām ar noteiktiem traucējumiem pastāv tendence atbildēt vienādi, ja viņš pirms tam pastāvīgi atbildēja “jā”.

Pielāgojumi, kas attiecas uz koncentrēšanās un uzmanības līmeni

- izvērtēt, vai jābūt vairākiem un garākiem pārtraukumiem;
- izvērtēt, vai personai var piedāvāt izmantot dažādas pretstresa rotaļlietas, ja viņai ir grūti fokusēties;
- izvērtēt, vai personai var piedāvāt papīru un pildspalvu, lai tā varētu pazīmēt;
- izvērtēt, vai personai var izveidot procesa soļu sarakstu, lai viņš varētu “atzīmēt” izpildītos soļus;
- izvērtēt, vai persona var ierasties uz tiesu tikai svarīgākajās daļās, un personas pārstāvis varētu paskaidrot, kas notika tiesā, kad persona nebija klāt.

6. Alternatīvā un augumentatīvā komunikācija

Cilvēki ar intelektuālās attīstības traucējumiem, kā arī cilvēki ar citiem GRT, piemēram, autiskā spektra traucējumiem, ļoti bieži nesazinās verbāli. Tāpēc ir svarīgi zināt, ka eksistē speciālas komunikācijas sistēmas, kas tiek izmantotas, lai atbalstītu cilvēkus ar saziņas un valodas grūtībām. **Alternatīvā komunikācija** ir valodu aizstājoša komunikācija, ko izmanto saziņā ar personām, kas nerunā, vai kuru runa nav saprotama. Savukārt **augumentatīvā komunikācija** ir valodu papildinoša komunikācija un to izmanto, lai atvieglotu komunikācijas procesu ar personām, kam ir neskaidra vai neplūstoša runa.

Alternatīvā un augumentatīvā komunikācija ietver dažādas simbolu sistēmas (grafiskas sistēmas, piemēram, attēlus, zīmējumus, piktogrammas, vārdus vai burtus; mīmiku; žestus un dažādas palīgierīces (t.sk. mākslīgās runas komunikatorus, datorus, planšetdatorus ar īpašām programmām). Daži cilvēki izmanto saziņas dēļus vai saziņas grāmatas ar piktogrammām, kuras viņi izmanto visbiežāk, un ir svarīgi būt gataviem, ka daži cilvēki var nākt ar savām piktogrammu grāmatām vai ierīcēm, un būt atvērtiem šāda veida saziņai.³⁷

Viens no plašāk izmantotajiem alternatīvās komunikācijas veidiem ir piktogrammas. Piktogramma ir simbols, kas izsaka nozīmi, izmantojot tā līdzību ar fizisku objektu. Piktogrammas tiek izmantotas, lai attēlotu un vienkāršotu datus, jēdzienus un objektus. Piktogrāfiskās sistēmas tiek piemērotas arī cilvēkiem, kuri vecuma vai traucējumu dēļ ir analfabēti. Tās piedāvā atbalstu, sākot no ļoti vienkārša līmeņa līdz ļoti sarežģītam komunikācijas līmenim. Visplašāk izmantotās piktogrammas ir PECS (Attēlu apmaiņas komunikācijas sistēma³⁸) un ARASAAC

³⁷ Audiologopēdu asociācijas materiāli. Pieejams: <https://audiologopedi.lv/alternativa-komunikacija/>

³⁸ <https://pecsusa.com/pecs/>

(Aragoniešu augmentālās un alternatīvās komunikācijas centrs), kas ir brīvi pieejama centra mājas lapā³⁹.

Piemēram, pirms sarunas var izdrukāt standarta piktogrammas vai zīmējumus, kurās attēlotas visbiežāk sastopamās situācijas. Tās var ietvert atbildes uz biežāk sastopamajiem jautājumiem. Piemēram, jautājot “Cik cilvēki Jums uzbruka?” inspektors var parādīt divas (vai vairākas) bildes, vienu ar vienu siluetu un otru ar vairākiem siluetiem (apzīmē cilvēku grupu), un lūgt cietušajam norādīt atbildi. Cits piemērs varētu būt “Vai tas bija vīrietis vai sieviete?”, dodot iespēju cietušajam izvēlēties no atbilstošām bildēm vai simboliem.

Protams, iepriekš minētie piemēri ir ļoti vienkārši. Tomēr, ņemot vērā personas spējas un vajadzības, šīs metodes strādā arī daudz sarežģītākās intervijās.

7. Rakstiskas informācijas sniegšana un vieglā valoda

Personām ar intelektuālās attīstības traucējumiem varētu būt grūti lasīt, rakstīt, vai skaitīt, vai arī viņi var būt analfabēti. Rakstisko informāciju vēlams sniegt lielā fontu izmērā, izmantojot īsus, vienkāršus teikumus un izvairoties no tehniska žargona. Ideālā variantā tekstam būtu jābūt sagatavotam vieglajā valodā. Visa rakstiskā informācija, pat ja tā ir rakstīta vieglajā valodā, jāizskaidro arī mutiski, ja nepieciešams, pārfrāzējot teikumus un lūdzot cilvēkam atkārtot, kas viņam tika pateikts, lai pārliecinātos, ka persona tiešām visu ir sapratusi.

³⁹ <https://arasaac.org/>

Vieglā valoda ir viens no izplatītākajiem veidiem, kas palīdz komunicēt ar personām ar dažādiem GRT, t.sk. cilvēkiem ar intelektuālās attīstības traucējumiem, un citiem traucējumiem (tostarp UDHS, autismu, Aspergera sindromu un Tureta sindromu), disleksiju, afāziju, kā arī mācīšanās un rakstpratības traucējumiem⁴⁰.

Vieglā valoda ir literārās valodas forma, kas palīdz padarīt tekstu vieglāk izprotamu, lai būtu iespējams efektīvāk komunicēt ar cilvēkiem ar kognitīviem vai sensoriem traucējumiem. Izšķir **vieglo valodu** un **vienkāršo valodu**. Vienkāršās valodas mērķis ir padarīt tekstu vieglāk lasāmu⁴¹, savukārt vieglās valodas mērķis ir padarīt tekstu vieglāk izprotamu.

Vieglajā valodā iespējams veidot trīs veidu jeb līmeņu tekstus⁴²:

- 1) 1. līmeņa tekstos dominē ilustrācijas (zīmējumi vai fotoattēli). To uzdevums ir paskaidrot rakstīto tekstu, kuru veido īsi (vidēji no pieciem vārdiem), ļoti vienkārši teikumi bez palīgteikumiem. Tekstā netiek izmantotas metaforas, frazeologismi, poētismi, u.c. tēlainās izteiksmes līdzekļi; šie teksti ir vairāk paredzēti cilvēkiem ar ļoti smagām lasīšanas grūtībām un/vai zemām valodas prasmēm, kuriem nepieciešama iespējami viegli uztverama valoda.
- 2) 2. līmeņa tekstus veido vienkārši teikumi bez palīgteikumiem. Līdzīgi kā pirmā līmeņa tekstos, tiek izmantotas ilustrācijas (zīmējumi vai fotoattēli), lai paskaidrotu tekstā ietvertu galveno domu vai darbību. Tāpat kā pirmā līmeņa tekstos, netiek izmantoti valodas tēlainās izteiksmes līdzekļi; tomēr šajā līmenī varētu būt iekļautas papildu detaļas, kā arī tēmas varētu būt sarežģītākas; 2. līmeņa teksti ir piemēroti personām

⁴⁰ Vieglā valoda. Rokasgrāmata, LU, Akadēmiskais apgāds, 2022.. Pieejams: https://www.apgads.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/PDF/Viegla_valoda/Viegla_valodarokasgramata.pdf, 10. lpp.

⁴¹ Tekstu vieglāk lasāmu padara, tekstu sastrukturējot, izmantojot vieglāk uztveramus fontus un burtu lielumu, taču saturiski teksts netiek pārveidots vai vienkāršots.

ar vidēji smagām lasīšanas grūtībām (spēj lasīt paši) un/vai ne pārāk labām valodas prasmēm, kuriem nepieciešama viegli uztverama valoda.

- 3) 3. līmeņa tekstos tiek izmantoti vidēji gari teikumi. Ir pieļaujama palīgteikumu veidošana, neizmantojot sarežģītas teikuma konstrukcijas. 3. līmeņa tekstu tēmas varētu būt ļoti dažādas, saturu veido secīgs domas izklāsts, ievērojot hronoloģiju un darbības loģiku. Sarežģītie vārdi un metaforas, frazeoloģismi, poētismi tiek izmantoti reti un tiek paskaidroti. 3. līmeņa teksti ir piemēroti personām ar nelielām lasīšanas grūtībām un/vai nepilnīgām valodas prasmēm.

Rakstot vai pārveidojot tekstu vieglajā valodā, ieteicams ievērot sekojošus pamatprincipus:

1. rakstiet konkrēti, neizmantojot abstraktu, tēlainu valodu;
2. rakstiet tekstu loģiskā secībā;
3. tekstā izmantojiet tikai dažus tēlus, bez gara ievada par katru no tiem;
4. rakstiet par tiešām un vienkāršām darbībām, neizmantojot garus vai sarežģītus paskaidrojumus;
5. neizmantojiet metaforas;
6. rakstot tekstu, ievērojiet principu – viena rinda – viens teikums;
7. izvairieties no sarežģītiem vārdiem vai arī paskaidrojiet tos;
8. sāciet teikumu ar vissvarīgāko;
9. neizmantojiet darbības vārdu ciešamo kārtu;
10. nelietojiet nolieguma formas (pēc iespējas rakstiet apgalvojuma formā);
11. izvairieties no skaitļiem vai arī paskaidrojiet tos.⁴³

⁴³ Vieglās valodas pamatprincipi sagatavoti pēc Vieglās valodas aģentūras mācību materiāliem.

Vieglās valodas tekstu noformējot, ieteicams:

1. tekstu sadalīt blokos ar ierobežotu rindu skaitu – blokā 8 – 12 rindas;
2. vienu teikumu raksta vienā rindā. Teikums beidzas brīdī, kad runā iestājas dabiska pauze;
3. izvairīties no krāsaina fona un šrifta, ievērot pietiekamu kontrastu starp ilustrācijām un tekstu;
4. nolīdzināt tekstu pēc kreisās malas;
5. izmantot fontus: Arial, Verdana, Calibri;
6. izmantot ne mazākus fontus kā 14;
7. izvairīties no teksta slīpinājumiem vai pasvītrojumiem;
8. ja kaut kas jāizceļ, var izcelt treknrakstā.

Labās prakses piemērs

Tiesu pieejamības starpnieks

Tiesu pieejamības (*Justice Intermediaries*) starpnieks pilda tikai padomdevēja funkcijas un var sniegt padomu par to, kāda veida pielāgojumi būtu jānodrošina personai. Tomēr lēmumu par pielāgojumu nodrošināšanu pieņem tiesībsargājošās iestādes amatpersona (piemēram, izmeklētājs, tiesnesis). Šādi starpnieki (gan ar atšķirīgiem nosaukumiem) cilvēkiem ar invaliditāti ir pieejami daudzviet pasaulē, piemēram, Kanādā, ASV (Vermontā), Lielbritānijā (Anglijā un Velsā), Izraēlā, Meksikā, Spānijā un Jaunzēlandē.

Izraēlas piemērs

Tiesu pieejamības starpnieku darbu nodrošina Izraēlas sabiedriskā organizācija "Bizchut". Starpniekiem ir būtiska loma, lai garantētu, ka personas ar GRT var vienlīdzīgi piedalīties tiesā.

Šie speciālisti palīdz personām ar GRT pastāstīt savu notikuma versiju, nevirzot un neietekmējot šīs versijas saturu, kā arī palīdz saprast valodu, saskarsmi un vidi (fizisko un sociālo), kurā personas ar GRT atrodas.

Tiesu pieejamības starpnieku atbalsts tiek sniegts tikai tad, kad tas ir nepieciešams, neatkarīgi no tā, vai persona ar invaliditāti ir sūdzības iesniedzējs, liecinieks, aizdomās turētais, apsūdzētais vai cita persona, kas izmanto tiesību aizsardzības sistēmu, un jebkurā situācijā, kas ir saistīta ar tiesību aizsardzības sistēmu, piemēram, pirmās saskarsmes ar policiju laikā vai aizturēšanas laikā, sazinoties ar advokātu, pirmstiesas izmeklēšanas laikā, liecību sniegšanas, soda noteikšanas un soda izciešanas laikā.

Atbalsts tiek sniegts tikai ar personas ar invaliditāti piekrišanu, kas tiek iegūta informētā veidā katrā procesa posmā. Starpnieku darbs arī jāapstiprina attiecīgajām amatpersonām. Starpnieki vienmēr ir neitrāli un nekad nepauž savu viedokli attiecībā uz personas ar invaliditāti uzticamību. Starpnieki izmanto pēc iespējas mazāk direktīvus pielāgojumus valodā un komunikācijā (kas nozīmē, ka būtu jāizmanto tie pielāgojumi, kas mazāk ierobežo vārdu krājumu vai simbolus, ņemot vērā personas spēju sazināties). Starpniekiem arī jāizvairās no iejaukšanās personas versijas par notikumiem saturā, nedrīkst to mainīt vai labot, kā arī nedrīkst apspriest izmeklējamu notikumu ar personu ar GRT bez amatpersonas klātbūtnes. Starpnieki arī nebalsta savus spriedumus uz formālo izvērtējumu, diagnozi, vai slimības vēsturi, kas nav saistīta ar procesu – starpnieka galvenais mērķis ir palīdzēt personai izstāstīt savu stāsta pusi.⁴⁴

⁴⁴ <https://www.bizchut.org.il/single-post/access-to-justice-intermediaries-role-and-basic-operating-principles>

Noderīgi resursi

1. Inga Zārde, Padomi saskarsmē, komunikācijā un sadzīvē ar cilvēkiem ar dažādām psihiskām saslimšanām, izdevis: Slimību profilakses un kontroles centrs, <https://www.spkc.gov.lv/lv/media/17030/download>
2. Jānis Bušs, Kristīne Dūdiņa, Sandra Miķelsone-Slava, Komunikācijas prasmju pilnveide darbā ar personām ar psihiskiem, uzvedības un nervu sistēmas attīstības traucējumiem, https://www.talakizglitiba.lv/sites/default/files/202008/65_Komunikācijas%20prasmes_galaversija.pdf
3. Inga Zārde, Psihiskās saslimšanas, to pazīmes, diagnostika un ārstēšanas metodes, izdevis: Slimību profilakses un kontroles centrs, https://www.spkc.gov.lv/lv/psihiskas-veselibas-veicinasana/buklets_psihiskas_saslims1.pdf
4. Tīmekļa vietne – <http://www.nenoversies.lv>
5. Informatīvie materiāli par psihisko veselību, pašnāvību novēršanu, ieteikumi saskarsmei – <https://www.spkc.gov.lv/lv/informativi-izdevumi-psihiska-veseliba>
6. D.Anča, I. Karapetjana, T.Knapa, D.Liepa, I.Meļņika, Ē.Pičukāne, V.Polinska, G.Roziņa, “Vieglā valodas. Rokasgrāmata”, LU Akadēmiskais apgāds, 2022., pieejama: https://www.apgads.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/apgads/PDF/Vieglā_valoda/Vieglā_valoda-rokas_gramata.pdf
7. Vieglās valodas līmeņu detalizēti apraksti – https://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/LU.LV/Apaksvietnes/Projekti/perlsi/LIMENU_APRAKSTS_VIEGLAS_VALODAS_TEKSTU_VEIDOTAJIEM_2021_2022.pdf

8. Fotoattēlu datubāze izmantošanai vieglās valodas tekstu veidošanai, pieejama: <https://www.lu.lv/en/perlsi/io-latvia/multi-language-oer/>
9. Piktogrammas – pieejamas: Latvijas Autisma apvienības mājaslapā – <http://www.autisms.lv/materiali/piktogrammas-pozitivai-uzvedibai/>
10. Latvijas Tiesnešu mācību centrs, invalīdu un viņu draugu apvienība “Apeirons”, Tiesu standarts – rokasgrāmata, kad procesā piedalās cilvēks ar invaliditāti, <https://www.ltmc.lv/publikacijas/>
11. ANO Starptautiskie principus un pamatnostādnes par tiesas pieejamību personām ar invaliditāti, pieejami: <https://www.vvc.gov.lv/lv/starptautiskie-tiesibu-akti/international-principles-and-guidelines-access-justice-persons-disabilities-geneva-august-2020>